

A. KISS GIZELLA

ORMÁNSÁGI MOTÍVUMOK MÓRICZ ZSIGMOND PRÓZÁJÁBAN

Kiss Géának, az ormánsági Kákics község református lelkészének, az Ormánság néprajzosának személyével, munkásságával foglalkozva a Jelenkor 1962. áprilisi számában futólag érintettem már Móricz Zsigmond ormánsági útját, kettejük vitáját s Móricz útjának irodalmi következményeit. Részletes elemzésekbe ez utóbbi kérdésben akkor nem bocsátkozhattam. Azóta is foglalkoztat: lemérhető-e Móricz utolsó éveinek műveiben annak a felszabadult lelkesedésének hatása, mely Kiss Géza *Ormánság* című műve olvastán átjárta, s Kákicsra csalta, s annak a döbbenetnek hatása is, mely kákicsi látogatását annyira jellemezte.

Mire Kiss Géza monográfiája 1937 novemberében megjelent, a szerző nevével már húsz év óta ismerkedhettek néprajzosok, zenészek, írók, nyelvészek. Néprajzi, nyelvjárási közleményeit, társadalombíráló cikkeit olvasva sokan keresték fel levélben vagy személyesen. Kapcsolataiból itt csak néhányat említek annak illusztrálására, hogy egy 300 lelkes kis falu magános kutatója mennyire benne tud élni egy ország vérkeringésében, sőt inspirálni is tud személyiségével, kutatásai eredményeivel. Illyés Gyula 1933-ban fordul hozzá levéllel biztatva őt újabb tanulmányok közzétételére. Fülep Lajos a Nyugat egykeankétján így nyilatkozik róla: „... közismert szaktekintély az ormánsági dolgokban, odavaló születés, nép és vidék legalaposabb ismerője . . .”¹ Bajcsy-Zsilinszky Endre

¹ Nyugat, 1933. okt. 2.

a Magyarországon közli kákicsi látogatásának tanulságait.² Kodolányi *Útinaplójában*³ felháborodva kiáltja, hogy Kiss Géza népdalai, népesedési statisztikái, grafikonjai „a kis parókia évszázados falai között hevernek” – a közvélemény süket közönye miatt. Ugyanő később így beszél Kiss Gézáról: „Kiss Géza, Csikesz Sándor debreceni egyetemi tanár mellett egyike volt mestereimnek.”⁴

Móricz Zsigmondot nem Kiss Géza cikkei, nem is a vele kapcsolatos írói-tudósi nyilatkozatok csalták le az Ormányságba. Az egykekérdés szele megérintette ugyan már a 30-as évek elején,⁵ de korántsem jelentett ez számára olyan egzisztenciális megrendülést, hogy a kérdés a paraszti társadalom egyéb gondjai fölé nőtt volna. Kiss Géza *Ormányság* című könyve – s hatására egy színes népi világ látásának a reménye – hívta a témakereső író 1938 januárjában Kákicsra. Ahogy első ormánysági riportjában írja:

„... ez a könyv hozott ide, mert feltűzelt, mint a jó baranyai bor s látni kívántam azt a tájat, amely az író szerint a magyar népéletnek utolsó fészke.”⁶

„Újév reggelén, a Virág esküvőjéről egyenesen a Keleti pályaudvarra mentem s elutaztam ide az Ormányságba . . .” – írja Kardosnének.⁷ Színes népéletet vár, s megkapja helyette élete egyik legnagyobb döbbenetét. Kiss Géza két területéből – a korabeli falu világának szociográfiai-pszichológiai pontosságú felmérése; egy letűnt világ színeinek felidézése – az előbbi fogja meg úgy, hogy a másakra egy ideig nem tud odafigyelni. Kiss Géza vendége öt napig, tőle kapja ugyanazokat az adatokat,

² 1934. ápr. 8.

³ Szabadság, 1934. szept. 30.

⁴ Magyar Élet, 1938. febr.

⁵ *A nyáj és pásztora*. Elbeszélés, 1932.

⁶ Pesti Napló, 1938. jan. 9.

⁷ *Móricz Zsigmond levelei II.* 293.

melyek sokakat megrendítettek már, de módja van magával a kákicsi néppel is találkoznia.

„Nem tudok elmenni innen, úgy tűnik fel, most találtam meg a nagy gyötrelmet, mely számomra mindennél nagyobb: azt az érzést, hogy vége a magyarságnak. S én egész életemben ebben az egy gondolat-körben éltem s léteztem: a magyarságomban” – írja.⁸

Megrendülését újra és újra szavakba önti:

„Keresztül mentem a legnagyobb nemzeti rémületen, a magyar faj elbukásának, megszűnésének minden fájdalmán. Másfél hónapig nem bírtam elmozdulni a helyszínről s mint méreggel szívtam tele magam, a probléma minden adalékával.”⁹

A vívódást tükrözi Pesti Napló-beli cikksorozata. S az is, hogy e cikkeken kívül képtelen bármit is alkotni az első három hónap bénaságában.

„Ebbe az évbe nem írtam többet hat cikknél. Három hónap alatt. Se regény, se darab, se mozi, csak ülök, jövök megyek s nézem, ahogy nő a fű.”¹⁰

Mivel e riportok könnyen hozzáférhetők, velük kapcsolatban itt csak azt szeretném hangsúlyozni, hogy nagy vívódásokkal és súlyos ellentmondásokkal jutott el Móricz a záró hangig a Kelet Népe 1938. júliusi számában: „Én eleinte fel voltam ellenük háborodva... Ma már más véleményen vagyok.” E vívódó keresgélést az is okozta, hogy első riportjáért éles kritikákat kapott magától Kiss Gézától, Fülep Lajostól, Kodolányitól, Kovács Imrétől. Levelezése bizonyítja, hogy mindenképpen szerette volna jóvátenni az elhamarkodott és eltévesztett hangot. A riportok ismertetése helyett egy eddig

⁸ *Móricz Zsigmond levelei II.* 293.

⁹ *Várostrom*, Pesti Napló, 1938. febr. 24.

¹⁰ 1938. márc. 29. *Móricz Zsigmond levelei II.* 299.

még feldolgozatlan területet szeretnék bejárni: hogyan lesz ösztönösen vagy tudatosan Móricz szépirodalmi alkotásainak egyik ihletőjévé az ormánsági faluval való találkozása.

*

A jelenkori faluban szerzett tapasztalatait két műve hordozza: az *Életem regénye* s az *Árvácska*. Az előbbit három hónap alatt löki ki magából.^{1 1}

„Ma három hónapja, egyetlen pihenő napom, sem éjszakám nem volt. Egyetlen izzásban égett az agyam: talán soha ennyire nem fűtött át a tűz.”^{1 2}

Ha összevetjük ezt a tényt az év első három hónapjának zsidbadt téltlenségével, egy pszichológiai törvényt látunk érvényesülni: a nagy élmény szinte tehetetlenné nyugozta, de ugyanez az élmény akkora belső érlelődést eredményezett, hogy léte legmélyebb emlékeit és kérdéseit szakította ki belőle. Az *Életem regénye* tele van utalásokkal a baranyai élményekre. „Most e sorok jegyzése közben Pécsert jártam” – írja mindjárt a második fejezetben, s vásáros baranyai öregasszonyokban „volt kisiskolás kislány” kortársait látja. Pthügy és Kákics név szerint is asszociálódik:

„... könyveimben eddig, ha a falu életéről fekete színeket vettem, mindig s kizárólag Pthügyről hoztam azokat s még a télen is, mikor az ormánsági egyke-kérdés annyira megrázott és szembefordított a falu törvényével és a falu erkölcsével: a gyermekkori szabolcsi falu, a tügyi parasztok komor világa volt az, ami ellen Kákics néven felhördültem. De még akkor sem akartam mindent kiontani magamból s mivel még akkor nem tudtam, hogy ily hamarosan megírom ezeket a gyermekkori rázkódtatásokat, még akkor is a régi mód és elszántság szerint visszatartottam magamat az igazi támadás és felordítás elől. Majd ha megírom Pthügyöt!”^{1 3}

^{1 1} Pesti Napló 1938. júl. 17–okt. 22.

^{1 2} *Életem regénye*. Szépirodalmi, é. n. 365.

^{1 3} *Életem regénye*. 304–305.

„... még akkor nem tudtam, ... hogy megírom...” Vajon nem a „nagy gyötrelém”, a „legnagyobb nemzeti rémület” szakította fel a gyerekkori sebeket, s kerestette a gyerekkor melegét is? Nem első eset lenne Móricznál, ha felnőtt megrendülést fejezne ki a gyereklélek, a gyerekkor érzékeny világának idézésével. Az ormánsági falu törvényei, erkölcsi azonosak a prügyiakkal: sokszor visszatér az író elemzésükre, bírálatukra. Bírálja a falu gazdasági törvényeit, a „mai föld népé”-nek „szabad erdőt, mezőt” kívánó múltba sírását.¹⁴ Vajon az Ormánság nélkül felidéződött volna benne az „emberséges életre” tanító rokonok gyermekgyilkos tanácsa: „Ó, párnát rá . . . Én ugyan rátettem. De még a lábam is rátettem.” S a mű utolsó fejezete, a legmelegebb vallomás a családról, a gyerekről, egyben vita is azokkal, akik nem akarnak gyereket. „Hát akkor hogy tudnak élni? mért akarnak akkor élni?”

A gyermekért íródott az *Árvácska* is.

„Ilyen könyvet még nem írtam. Ennek a legeslegkisebb mondata is magából a nyers életből szállott fel, mint a mocsárból a kénes gőz” – írja Illyés Gyulának.¹⁵

Nem keresem most, hogy Móricz újabb találkozása a faluval milyen mértékben gazdagította e könyvben a paraszti világ színeit. De nem haszontalan említeni: az *Árvácska*-ban kifejezett írói szándékot maga Móricz fogalmazza meg az előbbi levélben. Ez a szándék még egyszer utal az ormánsági megrendülésre, de egyúttal el is szakad tőle: „... most, mikor az állam legfőbb feladatai közt tartja, hogy az egyke ellen küzdjön: ezt a véghetetlen bő áldást, a kivetett szerelemgyerekek sorsát vegye kézbe.”

Visszajutott Móricz oda, hogy az egykekérdés egy a sok megoldásért kiáltó kérdés közül, de nem az egyetlen és legfőbb kérdés.

*

¹⁴ Kiss: *Ormányság*. 378–379.

¹⁵ *Móricz Zs. levelei II.* 439.

Az élmény kegyetlensége 1938-ban a felelősségrevonás kemény hangját parancsolta ki az íróból: „Én magát a magyar népet teszem felelőssé azért, amiben szenved.”¹⁶ A feladatát fel nem ismerő, sorsa szorításában önmagát földadó, c s e l e k v é s r e k é p t e l e n n é p ellen háborodik fel. 1940-re módszert változtat. Hódmezővásárhelyi jegyzeteiben visszatér még egyszer a kérdésre:

„... én nem hiszem az Ormányságról sem, hogy ki fog veszni, ha valamiképp életkedvet, reményt és szociális lelket önt beléjük valaha a sors.”¹⁷

Ő maga akarja ezt az életkedvet feltámasztani azzal, hogy *Rózsa Sándor*ban a c s e l e k v ő nép modelljét rajzolja meg. Történelmi figura szolgáltatja a példát, visszatalálhat hát Móricz az Ormányságba csábító könyvhöz, Kiss Gézának a múlt színeit feltámasztó monográfiájához. Amikor 1940 januárjában megismerkedett Bálint Sándorral, beszélgetésükben még nem esett szó a Rózsa Sándor-témáról, de a magyarság legsúlyosabb kérdéseiről igen s köztük talán az Ormányságról s Kiss Gézáról is.¹⁸ Márciusban Veszprémben utazott a népfőiskola 17-i záró ünnepélyére, s kettesben lévén a vonatfülkében K. Kovács Péter néprajzossal, igen fontos kérdések megbeszélésére került sor. Így a táj- és népkutatásra, kákicsi Kiss Géza egyke-elemzéseire s a betyár-témakörre is.

„Móricz Zsigmond Kákicsi Kiss Géza Ormányság c. művét idézte úgy, hogy az egyke-kérdésben vitázik velem, de a betyár-témakörben jószemű; adatai is erről vallanak.”¹⁹

Márciusban tehát minden valószínűség szerint ott volt már a Rózsa Sándor forrásai között Kiss Géza könyve.

¹⁶ *Móricz Zsigmond levelei II.* 288.

¹⁷ *Móricz Zs.: Riportok 1936–1942.* 273.

¹⁸ Bálint Sándor levélbeli közlése.

¹⁹ K. Kovács Péter leveléből.

S ezzel eljutottam fő témámhoz: a monográfia milyen részletei inspirálták az író, hogyan és milyen céllal használta föl a részleteket. Összehasonlító szempontjaimat természetesen megszabja az a sokszínű közelítés, ahogy Móricz a forrásanyaghoz nyúl.

Elemzésre legelsőül *Az udvar* című fejezet kívánczik. Centruma egy kákicsi öregember, Körtsöneyi Péter remekbe szabott elbeszélése minimális változtatással. Az öreg Gábriás szájába adja Móricz a sikeres orvvadászat történetét, s Kiss Géza néprajzi szövege alapján még a kanászletről is beszéltet vele. E szövegek részletes nyelvészeti elemzését külön tanulmányban végeztem el, (Magyar Nyelvőr 1977/4. sz.) itt csak utalni szeretnék az elbeszélés szerepére a *Rózsa Sándorban*.

Körtsöneyi Péter 1922-ben halt meg 94 éves korában. Kiss Géza 1915-től volt kákicsi lelkész, a lejegyzés tehát 1915 és 1922 között történt. Mivel Körtsöneyi saját suttyó legény alakját eleveníti meg az emlékezésben, magát a „hőstett”-et Rózsa Sándor pusztázása idején, a reformkor végén hajtotta végre. Miről is van szó? A gróf erdejében őzet ejt Péter. Az erdőőrök rajtakapják, hárman is kerítik. Furfangja megmenti – az őzzel együtt víz alá húzza magát, nádon szívja a levegőt az „erdősök” távoztáig. A plasztikus érzékletességgel, vidám elevenséggel előadott történet önmagában is hordoz annyi értéket, hogy Móricz kedvet kaphatott továbbadására. De nem mindegy, hogy hova helyezi el regényében. Rózsa Sándornak nemcsak hőstettei szaporodnak, de üldöztetése is növekszik. Szeged városa mind jobban gyülekezteti a nép fékentartóit: a perzekutorokat, végrehajtókat, hajdúkat, a hóhért. S bizony nemcsak Rózsa Sándor bátorító hatása terjed, hanem a megfélemlítés is meghozza gyümölcsét: Móricz kénytelen „szájtató”, tette képtelen szolgálakat, „elpuhult” fiatalokat is ábrázolni. E környezetben – a fejezetben sűrítetten felsorakoztatott megfélemlítők és megfélemlítettek között – hangzik el Gábriás monológja. S az ő szavaira szinte csattanóként következik a fejezet végén Rózsa Sándor egyik leg-

kegyetlenebb igazságtételének bejelentése. Gábriás múltbeli történetének biztatása Rózsa Sándor jelenbeli tettében realizálódik, így kerül összhangba a nép szándéka a vezér cselekvésével. Nem ok nélküli Szeged urainak félelme a „ragadós betegség”-től, néhány fejezet múlva már azt olvashatjuk, hogyan szaporodik Rózsa Sándor betyárainak száma a félelmetes Gál Pétörrel.

Valóságos személy – kákicsi ember – az előbb említett Gál Pétör is. Neki még a nevét is érintetlenül hagyja Móricz.

Ki volt Gál Pétör? A kákicsi egyház anyakönyvei szerint 1844. június 25-én született Kákicson, ugyanitt halt meg 70 éves korában 1914. április 30-án. Édestestvérenek fia, a 83 éves Gál Gyula ma is él Kákicson, s szinte szóról szóra úgy mondja el nagybátyja kalandját Patkó Pista betyárvezérrel, ahogy Kiss Géza írta le könyvében. Gál Gyula szerint Gál Péter éppen községbíró volt Kákicson, mikor híres összeütközése történt Patkó Pistával. S ugyancsak szerinte nemigen járkált együtt a betyárokkal, csak eligazította őket, hogy kitől lehetne érdemes dolgot keríteni; a haszonból aztán ő is részesült.

Kiss Géza Gál Péter unokája és kortársai elbeszélése alapján közölte a történetet: Gál Péter két találkozását Patkó Pistával.²⁰ Móriczot megfogta maga a népi elbeszélés is, hiszen nincs egyetlen mondatnyi egyenes beszéd Kiss Géza szövegében, melyet át ne venne. S megfogta Kiss Géza stílusa is, ahogy Gál Péter alakját bemutatja, illetve az eseménysor drámai pergését közvetíti. Minimális kihagyással és átalakítással szinte a teljes Kiss Géza-szöveget is átveszi, és beépíti saját elbeszélésebe. De a kapott szöveg megmozgatja fantáziáját, s Kiss Géza tömör, drámai sűrítésű anyaga olyan fontossá válik, hogy a regény két fejezetének is ihletője lesz. (Kavarodás, Búbánat.) Móriczknak elsősorban magára a figurára van szüksége, benne méltó társat keres a nép ügyét képviselő, de alapvetően magányos Rózsa Sándornak. Itt tehát a szituációnak, a

²⁰ Kiss: *Ormányság*. 77–78. o.

szereplők egyéniségének átalakítása lesz Móricz művészi szándékának hordozója.

Az eredeti szituációban Gál ellenfele, Patkó Pista különösebb cél nélkül érkezik harmadmagával a kákicsi fertálykocsmába. Verekedésének indoka részegsége s félelme a besúgóktól. Ezért nem tűri a bámézkodókat, s üti meg Gál Pétört is. Gál megalázása nem igazolható. Természetes hát, hogy faluja népe erkölcsi elégtétellel veszi tudomásul – s még ma is így meséli –, hogy ebben az összeütközésben Gál bizonyul hősnak. Ővé az erő: a fizikai, de az erkölcsi is. Büszke rá a falu. De ha úgy kell is Patkót fölszedni a földről s kitámogatni a faluból, őt sem hagyhatta a nép igazságérzete a megszegyenülés állapotában, hiszen egyéb elbeszélések szerint Patkó a szegények, árvák támogatója.² Erkölcsileg emelkedik hát fel Patkó, amikor nem megbosszulni akarja a verést, hanem tiszteli Gál Péter önérzetes bátorságát, s barátjává fogadja őt. („Ez az én emböröm!”)

Móricznál Gál Péternek egy nagyobb formátumú betyárral kell szembekerülnie. Rózsa Sándorral, aki „szimbólum” is, de ugyanakkor Patkónál differenciáltabb gondolkodású, mélyen érző ember is. S Rózsa Sándornak Gál Pétörben a bátor, erős társ kell, de akivel szemben mindig ő marad a vezér, aki az ő nagy céljainak szolgálatába tud állni. Móricznak tehát úgy kell megváltoztatnia a szituációt, hogy Rózsa Sándor maradjon az igazi hős, de méltó ellenféllel szemben.

Maga az alapszituáció marad: Rózsa Sándor a csárdában besúgóktól, a tömeg fecsegésétől veszélyeztetve, borosan verekedni kezd, s emberére talál. De mennyire más a szituáció indokolása s kibontása! Rózsa Sándor régen túljutott a személyes jótétemények osztogatójának szerepén. Ő már egy egész rendet akar büntetni. E pillanatban egy rá leselkedő, felfegyverzett város ellen indulna. „Rettenetes nagy dolog jár az eszibe. Belemászni a városba, kihozni az öccsét.” Közvetlen

²¹ Kiss: *Ormányság*. 78. o.

indok a testvéri szeretet, de a vállalkozás mégiscsak az erőszakot jelképező börtön megostromlása lenne. S mekkora erre a lehetősége? „Az embör magába nem embör, hanem kutya. – Bandát kő terömteni.” Számot vet azokkal, akik eddigi vállalkozásaiban így-úgy részt vettek. Eredmény: „Magában van. Nincs embere.” A kell és a lehetetlen egymásnak feszülése ez. Így már emberibb indokot kap, hogy Rózsa Sándor „vesztit érzi”. Egyetlen társban reménykedhetne, őt várja, kérdés, eljön-e. Ebben a feszült lélektani helyzetben ingerli Gál Pétör. S amikor a feszültség a tetőfokra hág, hiszen Piszte Matyi a várt betyártárs nélkül jelenik meg, sőt Piszte Matyi személyében éppen a besugás lehetősége testesül meg, kirobban az indulat. A legdrámaibb pillanatban szinte szóról szóra használja fel Kiss Géza szavait Móricz. Igen, de Rózsa Sándornak vezérnek kell maradnia. Nem maradhat hát a földön. Megfordítja a küzdelmet az író, a győzelem Sándoré. S ez oldja fel eredeti feszültségéből. Végre olyan valakire akadt, akit érdemes emberszámba venni. A lélektani folyamat végigvitele miatt fontos, hogy Móricz ne hagyja a második találkozás végére a Kiss Géza-szöveget lezáró Patkó Pista-mondatot, a betyár értékelését Gál Péterről. Rózsa Sándor igazi feszültségét nem a feladat okozta, hanem az, hogy **n i n c s e m b e r e**. Így kap értelmet a Patkó Pista szájából Rózsa Sándornak átadott végső mondat: „Ez az én emböröm.”

A mondat hat fejezettel később megismétlődik. Akkorra érett meg a helyzet a cselekvésre: indulni kell a városra. S bár Rózsa Sándor már az előző találkozáskor eldöntötte, mit tartson Gál Péterről, szükség van mégis a Kiss Géza-szöveg második ütemére: el kell fogadtatni a vállalkozásra kész betyárokkal Gál Pétör személyét. Ha tehát Kiss Gézánál az első részletben tönkrevert Patkó Pista emelkedik fel emberi vonásai miatt a második részletben, itt Gál Péterrel történik ez az igazságtétel. Őt hagytuk az előbbi fejezetben élettelenül elnyúlva, most ő az, aki – az eredeti szöveg ritmusában s szavaival – úgy jelenik meg, hogy tiszteletreméltó bátorsága,

keménysege Rózsa Sándor barátjává avatja. Rózsa Sándor tragédiája, hogy már hiába üzent Gál Pétörért, a vállalkozásra nincs szükség öccse halála miatt. Így viszont a regénybeli Gál Pétör alakja hűségesebb a kákicsi nép emlékében ma is élő Gál Pétör alakjához.

Közismert tény, hogy Móricz a húszas évek végétől ismét a paraszti világ felé fordult, s a népeletet megjelenítő drámai novellái a népköltészeti ihletést is sugározzák. A *Barbárok* férfiindulatokat sűrítő fejezeteinek balladaisága, az asszonyi hűséget megtettesítő juhásznő bemutatásának és világgá indításának népmesei vonásai szerves részeivé válnak egy gazdag összhangnak, melyben a népi és modern, a magyar és egyetemes, a valóság-hű és jelképi egysége érvényesül. A *Rózsa Sándor* bizonyos vonatkozásaiban látványosabban „népies”. Hangosan kiált egy szándékról: népdalokat, táncokat, szokásokat megmenteni. Egy-egy fejezet szinte azért születik, hogy egy népdalcsoportot, egy táncsorozatot bemutat-hasson az író. De mint látni fogjuk, itt is messze túllép a „leltározás”-on. Bármily nagyot markol is a néprajzi anyagból, ha abban megérzi az élet valóságát, kezében a néprajzi adalékok műve szerves részévé tudnak alakulni. Ebben Kiss Géza stílusa is segíti, mely a szigorú néprajzi leírásokat is élettel tölti meg. Kiss Géza könyvének *Táncok* című fejezete a legjellegzetesebb ormánsági táncokat mutatja be. E táncokból Móricz a legfontosabbakra építi a Veszélka-ház táncos jelenétét. (Tánc, vagy lakodalom?) Nem előre megkomponált cselekvéssorhoz keres odaillő táncokat. Fordított az út. Megtartja Kiss Géza táncainak sorrendjét, s szinte ezek a táncok diktálják a jelenet kompozícióját. Úgy formál a táncleírásokon, hogy ívelésük egy tiszta erotikájú jelenet hordozójává lehessen. Különös, hogy az eredeti sorrend s két fiatal szerelmének, kívánságának ébredése, feltüzesedése és elcsendesedése milyen összhangban tud lenni egymással. Móricz öt táncrea építi a szerelmi jelenetet, s még egy játékos tánc dallamát veszi át, hogy vele lezárja, illetve virradatig tágítsa a mulatást. A jelenet

ritmusának s a táncoknak az összefüggése a következő: 1. „Most a legény felállott . . .” – kanásztánc. 2. Meg akarja nyerni Juliskát – turkesztáni tatártánc. 3. „. . . kézen kapja Juliskát . . .” – dobogós. 4. „. . . derékon ölelik egymást” – lippenős. 5. „Leteszi a lányt . . . az asszonyt szedi föl . . .” – csárdás.

A dobogós s a lippenős az ihletője a legköltőibb részleteknek. Móricz átveszi Kiss Géza leírásának leglátványosabb, legdinamikusabb kifejezéseit. Kiss Gézánál a táncmozdulat:

„Három szilaj dobbantás balra, három jobbra . . . Tehát kezdi bal irányban a balláb, s ledobban mellé a jobb, dobban utána bal irányban ismét a bal. Pillanatnyi megálló. . . Dobban jobb irányban a jobb láb, ledobban mellé a bal s dobban újra jobb irányban a jobb. Pillanatnyi megálló . . .”

Móricz leírása következetlen:

„. . . három dobbantás jobbra, három dobbantás balra. Kezdi jobbra a jobbláb, egy, két, három, ledobban mellé a bal; akkor kezdi balra a balláb, egy, két, három, ledobban mellé a jobb. Pillanatnyi megálló. Most dobban jobbra a jobbláb, ledobban a bal: kezdi újra a balláb, ledobban mellé a jobb.”

Első pillantásra nem is csak következetlen a leírás, hanem az eredeti tánchoz viszonyítva szinte ront a ritmuson lassító betoldásokkal, fontos pergő mozdulatok elhagyásával. De Móriczot nem a szakszerűség izgatja. A szakszöveg két szava (*jobb, bal*) ragadja meg a maga zenei erejével, e szavak mind tömörebb szövegkörnyezetben való szerepeltetése adja a jelenet muzsikáját. Az előbb idézett két variáns után még kettő következik a szöveg későbbi részleteiben: „S most fordítva, mikor a legény jobbra jobb, akkor a lány balra bal . . . Jobbra jobb és balra bal, balra bal és jobbra jobb.” Ahogy a feszülő karral egymás kezét fogó két fiatal között az érzések feszültsége is nő, úgy marad el a két fő motívum mellől a kísérő szöveg, hogy végül – korántsem az értelemre hatóan – ural-

kodóvá válják a két fő motívum. Rövid statisztika a gyorsuló ritmus érzékeltetésére, a négy variánsban a kísérő szavak számának fogyására: 13–7–6–2. A fogyással kap mindig nagyobb hangsúlyt a ritmikus bal és jobb. De ha csak a két szót emeljük ki a szöveggörnyezetből, akkor is mind gyorsulóbb ritmust kapunk: jobbra a jobbláb – a bal; balra a balláb – a jobb; jobbra a jobbláb – a bal; a balláb – a jobb; jobbra jobb – balra bal; jobbra jobb – balra bal, balra bal – jobbra jobb. Az utolsó ütemekre találta meg Móricz (ha nem szigorú anapesztuszokat követelünk tőle) az eredeti ormánsági tánc – s vele együtt a Kiss Géza leírásából átvett dal – ritmusát („... de csak úgy, ha löhet!”). Mintha ezt a ritmust csak a feszültség legfelső fokán értette volna meg az író, illetve ott lett volna igazán szüksége rá az érzelmi csúcs kifejezésére.

A lippenősnek Kiss Géza leírása szerint egészen más a hangulata:

„Ugyanaz a dallam, ugyanazok a lábmozdulatok, ugyanaz az időmérték, csak dobogás nélkül, finomabban, légiesebben s a harmadik-negyedik nyolcad alatt lelippent férfi és nő egyaránt, tehát mindkét térd behajtásával erre a 2/8 ütemre fél-guggoló helyzetben aláereszti magát. Az ötödik nyolcadban föllibben s ugyanakkor szökken a láb is már ellenkező irányba.”

Magára a táncra Móricz csak két mondatot szán, bár a fejezet részeinek arányát tekintve ez a leghangsúlyosabb jelenet.

„És most ugyanaz a tánc, de nem dobbanósan, csak lábujjhegyen . . . Félguggra eresztik magukat, mint rugó felcsapnak.”

(A harmadik mondat már nem az ormánsági táncot mutatja be, hanem egy képzelet szülte variánst.) A táncritmust közvetítő, az ellentéteket és ismétléseket hanghatásokkal is kifejező, h a n g o s nyelvi anyagra addig volt szükség, míg a belső feszültség uralkodott. Az ölelés önfeledtségének, az önfeledtségben mégis jelenlevő drámaiságnak halkabb kifejező-

eszközökre van szüksége. A táncleírásból először is a módhatározók ragadják meg az úót (finomabban, légiesebben), nála is a módhatározó lesz a domináns nyelvi eszköz. Itt is lényeges a ritmus, de a ritmust az ellentétes módhatározópárok fokozása adja: „...nem dobbanósan, csak lábujjhegyen. Könnyen. Annál nehezebben. Boldogan. Annál fájdalmasabban.” Elsődleges a tartalomban jelentkező ritmus: a tánc hangjától a táncmozdulat jellemzésén keresztül jut el a táncolók lelkiállapotáig. Természetesen a tartalmi ritmus összhangban van a mondatszerkezetek ritmusával. Innen már csak egyetlen lépés a teljes önfeledtséget hordozó, tétova ellentéteiben szinte kábult hangulatú gondolatritmus:

„A lánynak talán eszébe jut, talán eszébe se jut.
Hogy vőlegény is van a világon.
A legénynek eszébe jut, talán eszébe sem jut.
Hogy betyár is van ezen a világon.”

Kiss Gézánál a tánc jellemzője végig a könnyedség, légiesség. Az ellentétes mozdulatot finom rokonhangulatú igék mutatják meg: lelippen – föllibben. Móricz nem fogadhatja el ezt a hangulati egységet. Már az előbbi önfeledt pillanatokba is belelopták az ellentétek az ösztönös megsejtést: az űzött betyár nem kapja könnyen a boldogságot. A „föllibben” légiességét az író a „felcsap” keménységével váltja föl. A hasonlat még keményebbé, szinte lázadóvá teszi a képet: „... mint rugó felcsapnak.” Hiszen ez a mozdulat is egy belső drámának a kifejezője: „Most a legénynek de megvillan valami az eszében...” A boldogság lehetősége – szinte egyetlen pillanatban sűrítve – fejeződik ki mozdulat és gondolat egységében (felcsapnak – megvillan). Az azonos intenzitású igepár ellentéte a jelenetet lezáró két ige: lelohad, leteszi.

Eddig volt izgalmas a tánc: Juliskáért járta Sándor. A ráadás, az asszony táncoltatása már nem életfontosságú ügy. Elég hát egy-két mozdulatot kivenni Kiss Géza csárdásleírásából. Még azon is egyszerűsít, a vad, temperamentumos

mozgást közvetítő szavakat tompábbakra, szelídebbekre cseréli ki. Így lett egy néprajzkönyv fejezete egy regényfejezetnek nemcsak forrásává, hanem – konstrukciójával, nyelvi anyagával – művészi ihletőjévé is. Természetesen az ormánsági táncokhoz a Kiss Géza által gyűjtött s e fejezetben közölt népdalokat is átvette.

Van még egy fejezete a *Rózsa Sándornak (Lármás utca)*, ahol domináns a Kiss Géza *Ormányság*ából vett anyag. Három elbeszélést ragad ki Móricz, mindegyik különböző babonaelemről szól: az ördögös személyről, a tüzesemberről, a lóalakban megjelenő rossz-szemletről. (A három történet lószereplői között érdekes fokozat van: gyorsan vágató lovak – vánszorgó lovak – megsemmisülő ló. Vajon tudatosan állította össze az író ezt a sort Matyi lólopása elé?)

Az első történet²² csak annyi szerepet kap a fejezetben, hogy Matyi, akit Égető perzekutor is „sunyi alak”-nak tart, segítségével felhívja magára a perzekutor figyelmét. A téma: az ördögös kocsis áthajtja lovait hintóstul, grófstul a folyón. Kiss Géza mesélője kerek, elején-végén zárt történetet ad, a különös eset előzményeit, hatását is részletezi. Móricz Matyija csak lépésről lépésre közelíthet hallgatója bizalmához, itt még csak néhány mondat meghallgatására számíthat, az író tehát erősen tömörítve, csak magára a babonás tényre szorítkozva használja fel a kákicsi szöveget. Égető pillanatnyi odafigyelése elég is Matyinak a felbátorodásra, hogy feltegye a kérdést: „Akari mögfogni Ruzsa Sándort?” S ezzel már a fejezet lényegénél is vagyunk: csapda készül Rózsa Sándor számára, Matyi szolgáltatja hozzá az ötletet.

Nehezen árulja viszont el a gyakorlati megvalósítás lépéseit. S mikor ezért bilincsel fenyegetik, védekezésül, időhúzásul veszi elő a másik babonás történetet. Tudja, hogy fontos emberré lett („... már nem volt izgatott...”), bőbeszédű mesélésbe kezd. Ez s a következő elbeszélés Kiss Géza öreg

²² Kiss: *Ormányság*, 141.

tehéngondozójától, a 83 éves Fóris Istvántól származik, aki nemcsak híres tréfacsináló volt, hanem remek stilisztá is.^{2 3} Az előbbi történet babonás személye, az ördögös kocsis csodás és gyors útra készíti a lovakat. Itt a bakon ülő kocsis majdnem tehetetlen: a tüzesembőr ült föl a hintó ülésére a gazda mellé, jelenléte miatt alig vonszolódik a kocsi. Móricz egy-két szó-kihagyással – s hangtani módosításokkal – a teljes szöveget átveszi, de Fóris István erőteljes, tömör, férfias stílusát a szöveget széthúzó betoldásokkal, ismétlésekkel igazítja Matyi fecsegő egyéniségéhez. Nem szán viszont figyelmet a babonának a lényegére. Kiss Géza magyarázata szerint s a könyvében közölt hasonló történet szerint a tüzesembőr azért félelmetes, mert ráül az ember hátára, vállára (itt a kocsi ülésére), s ez maga lehetetleníti a mozgást. Fóris Istvánnál a gazda számára láthatatlan a tüzesembőr, ezért kocsisa ügyetlenségének tulajdonítja a lassúságot, s így méltatlankodik: „Olyan keservesen mén ezökké a lovakká, mintha terőt vinne!” Móricz ezt a mondatot a tüzesembőr szájába adja így: „Ojan keservössen mönny ezekkel a lovakka, mintha terőt vinné!” Ezzel a felszólítással nemcsak az esemény logikája tört meg – hiszen eddig is alig mentek a lovak –, hanem úgy tűnik, a tüzesembőr parancsszava is szükséges, nem elég csupán babonás ereje a kocsi fékezéséhez. Csökkenteni ezzel az író a babonás lény babonás jellegét. Másik változtatásával az általánosabban elfogadott hiedelmek szelleméhez igazítja a csattanót. Az ormányságiak káromkodással üzték el a tüzesembőrt. Móricz a káromkodást keresztvetésre s imádkozásra módosítja.

A harmadik történetben Fóris István saját „élményét” mondja el. Eltűnt lovait keresve egyik lovát véli fölfedezni a temetőkápolna mellett. Ráül, de hiába csapkodja a kötőfék-szárral, a ló mozdulatlan marad. Egy kitört keresztrel üt a ló fejére, mire az megsemmisül; a férfi a földön marad, rémüle-

^{2 3} Kiss: *Ormányság*, 142–143., 145.

tében csodálatosan megnyúlt fejjel. A megsemmisülő ló szavai világoSSá teszik, kivel volt dolga a mesélőnek: „Köszönd az élő istenöndnek, hogy égyná többet nem ütté rám, mer mingyá megtanétotalak vóna, huygon kē az éjjeli szellemöket háborgatni!” Itt nincs terem azt kifejteni, milyen pontokon érintkezik a történet a hazug mesékkel. (Honti és Nagy Olga is beszél az érintkezés, pontok lehetőségéről. Berze Nagy János Magyar népmesetípusok c. hatalmas rendszerezésében Hazudozó címszó alatt említ pl. egy 1899-ben közölt zilahi tájszólású mesét, ahol ugyan a ló alakja is mesei – „lovam feje tuskó, dereka viasz . . .” – de megsemmisülése, a lovas földön maradása közös elem Fóris történetével.) Az biztos, hogy olyan elbeszéléssel van dolgunk, ahol a mesélő – bár mindenképpen el akarja hitetni históriáját – önmaga is abszurdnak, bizarrnak, tehát komikusnak tartja. Itt nem is a babonás elem az érdekes, hanem Fóris képzelőereje, mesélőkedve. Az előadás dramatizáló elevensége, az a képesség, hogy a beszélő önmaga élménybeli alakját ennyire plasztikusan s ilyen nevetéséges helyzetben tudja láttatni, a társ mesebeli neve, a szokásos mesevégződés: „Ez olyan igaz, mind hogy étt vagyok!” – minden a hangos derüt szabadítja föl a hallgatóban a babona borzongató hatása helyett. Stílusban egy hajszállal sem érték-telenebb ez az elbeszélés Körtsönyei Péter monológjánál. De míg ott Móriczot teljesen megfogta a szöveg ereje, itt rá se figyel.

Csak a szimpla esetet adja Siket Zsiga szájába minden nyelvi erejétől megfosztva. Míg Fóris szinte lejátszotta újra a jelenetet, Siket Zsiga szürke „beszámolót” tart egy hallomásból ismert eseményről. De nemcsak a stílushatást hordozó nyelvi eszközöket mellőzi az író, az abszurditást is igyekszik csökkenteni. Az ő lova így beszél: „Köszönd az Istenöndnek, hogy körösztte ütötté rám, mert máskép mögtanítotalak vóna, hogy kő az éjjeli szellömöket háborgatni.” A kereszt szerepének hangsúlyozásával a közhiedelemmel egybehangzóbbá, tehát érthetőbbé teszi az eseményt.

Láttuk, milyen gyönyörűséggel keresett helyet, szánt szerepet regényében Móricz a kákicsi őzmonológoknak, betyár-históriának, táncoknak. Vajon mi lehet annak a háttérében, hogy a babonás történetek stílusértéküktől megfosztva, elnagyoltan kerültek a műbe?

Némi magyarázatot kapunk a kérdésre Móricz és Kiss Géza 1938. januári sajtóvitájából. Móricz kákicsi tartózkodása idején Kiss Géza egy estére meghívta három legfőbb adatközlőjét, akik Kiss Géza iránti bizalomból a vendégnek is éjjelbe nyúlóan beszéltek. Móricz le is fényképeztette magát Kiss Géza otthonában a három parasztasszonnyal, a fénykép több kiadványban megjelent (pl. Arcok és vallomások-sorozat Móricz-kötete). Móricz hátul áll, előtte jobbról balra Joóné Farkas Éva, Potánczné Csipán Juli, Györegyné Sandó Katalin. Kiss Géza több babonás története Csipán Julitól, Sandó Katalintól származik.

A találkozás idejére elveszítette már Móricz a faluba hívó lelkesedést, tele van keserőséggel a látottak miatt. Így ez estén sem tud odafigyelni az elbeszélések művelődéstörténeti-nyelvi értékeire. Így vélekedik Pesti Napló-beli cikkében²⁴:

„Még ilyen református néppel nem találkoztam az Alföldön, ahol az emberek ennyire babonások lettek volna. Itt közelebb vannak a kereszténység előtti állapotokhoz, mint a Tiszántúl. Három öregasszony összeül s éjfélig megállás nélkül folyik a tudomány. Ki nem fogynak a babonák és babonás események előadásából. Gyógyítások és rontások, jóvendölések, szerelmi varázslások, a forgószél jelentésének ismerete. Éjféli rémségek . . .”

S elhangzik az összegező ítélet: „ostobaságok . . . butaság.” Ez a jelent elemző szigorúság, jövőt szolgáló kritikusi szemlélet Móricz alapállása. Csak cikke megjelenése után, a kapott kritikák nyomán döbben rá, hogy egészen másképp kell a

²⁴ Pesti Napló, 1938. jan. 9.

kérdéshez viszonyulnia a múltat kutató-vizsgáló néprajzosnak. Ez Kiss Géza válaszában így hangzik:

„Móricz Zsigmondhoz meghívok három asszonyt, akiktől az ősi ormánysági nyelv kincseinek garmadáját gyűjtöttem, akiknek gyönyörű és őstiszta magyar nyelveről Csűry Bálint elragadtatással beszélt és akik emlékezetük csodálatos tárházában a magyar múlt már eltemetett szokásainak, szólásainak és hiedelmeinek tömegét raktározták el, amikből nem egy kincs és adat háromezer esztendő ősi finnugor vonatkozásaira vet világot. Tehát az összehasonlító néprajz és nyelvtudomány olyan kiváló forrásai, akiket csak nagyon szeretni és nagyon megbecsülni szabad éppen a tudomány legmagasabb szempontjából... Hát szabad volt-e Móricz Zsigmondnak ezt a kincstömeget az „ostobaság” és „butaság” összefoglaló szó kulcsával örökre lezárni? Kinyílhat-e az a kincstömeg valaha még ember előtt – ország-világ előtt pellengérré állítva? Nem tudom, Móricz Zsigmond mit érez, amikor cikke következményét elébe tárom, de én, aki csak nyelvéből ennek a népnek 1500 olyan ősi szót gyűjtöttem, ami vagy nincs meg az irodalmi nyelvben, vagy legalább szín a magyar nyelvben, mélyen érzem, hogy Móricz Zsigmond lefogta a kezemet: ezen a területen én többet nem dolgozhatom.”^{2 5}

Bizony, nem tudjuk fölmérni, mit veszített a művelődés-történet, a néprajz és nyelvtudomány azzal, hogy Móricz cikke a helyén felelősséggel megmaradó, a falusi élet nehézségeit és szegénységét népével együtt élő néprajzos előtt becsukta a kapukat. A kákicsi éjszaka hangulata s a vita után maradó – bizonyára önváddal is fűszerezett – idegenség mutatkozik a szövegek felhasználásának módjában. S főleg abban, kiknek a szájába adja a szövegeket. Gábriás tiszta, szép monológja után két fejezettel, ugyanabban a duttyánban hangzanak el a történetek, de Piszte Matyi piszkos, sündörgő, árulóvá aljasodó személyéhez kapcsolva. S Fóris István ízesen előadott abszurd története annak a Siket Zsigának a szájában lesz torz dadogássá, aki most is tévovázik a perzekutórság és végrehajtóság között.

^{2 5} Pesti Napló, 1938. jan. 19.

Ha negatív irányban változtat az író a forrásanyagon, annak is megvan a maga szerepe a mű szándékának kifejezésében. De mennyivel könnyebb az alkotás szubjektív rugóit megérteni, ha nyomon tudjuk követni azt az utat, amelyen az író eljutott a forrásanyag fölfedezésétől felhasználásáig.

Beszélhetnék még a Rózsa Sándornak az ormánsági nyelvből vett elszórt elemeiről (tájszavak, közmondások stb.). Csak egyetlen szép képpel szeretném bezárni ezt a forráskutató munkát. Kár, hogy ezt is Piszte Matyival mondatja Móricz (igaz, hogy Matyi a szegény, tönkretett feleségétől idézi), hiszen éppen ormánsági útja csalt ki belőle sok szép vallomást a gyermekáldásról. Emlékeim szerint Sandó Katalin idézte (egyébként a fényképen látható mindhárom asszony többgyerekes anya) édesanyjának azt a mondatát, melyet Kiss Géza a következőképpen közöl könyve *Néphumor. Szálló igék. Közmondások c. fejezetében*.²⁶

„Istenöm, ha adtá: egy szelet kenyereimmé több van. (Az édesanya valamikor nem zúgolódott, ha szegény volt is, mikor születtek egymásután a gyermekei, hanem ezt mondta. Nem bosszéntom mög a jó Istent: egy szelet kenyereimmé több van. T. i. Isten kirendeli ennek is az egy szelet kenyeret.)”

Kiss Géza ezt a mondatot nemcsak könyvében, hanem személyes találkozásában is mindig emlegette mint a humánus hordozóját. Talán éppen Kákicson maradt Móricz fülében ez a mondat, s a Rózsa Sándor írása közben csendült meg újra.

*

Ha most összegezni akarnám a végigjárt utat, azt kellene mondanom: Móricz a múltat idéző könyv hatására lement az Ormánságba, Kákicsra, felháborította a jelen, egy ideig hadakozott a nép önpusztításával, cselekvőképtelenségével; majd

²⁶ Kiss: *Ormánság*, 243–244. o.

módszert változtatva a cselekvő ideál képét akarta fölmutatni, s ekkor tért vissza a múltat idéző könyvhöz. Szeretnék ehhez a lógikailag talán elfogadható, az igazság sokkal összetettebb jellegét tekintve viszont egyszerűsítő képhez hozzátenni még valamit. Amikor vizsgálódásaink során előhívtuk Móricz alkotói küzdelmének háttéréből az alkotás ihletőit, ugyanazokkal a személyekkel találkoztunk a biztatást, életkedvet sugalló regény részleteinek inspirálói között, akik a kétségbeesés hangját hívták elő a riporterből, önéletrajzíróból. Azt a Kiss Gézát, akivel vitázott, de akitől tanulnia lehetett; azokat a kákicsi öregasszonyokat, öregembereket, akik ellen felháborodott, de akiktől mégis a népi önérzet, küzdőerő, alkotó képesség legszebb példáit tudta átvenni. Ha csupán az ormánsági riportokat tekintenénk Móricz kákicsi útja irodalmi eredményének, azt hihetnénk, hogy az író csak keserűséget kapott az Ormánságtól. El kell szakadnunk ettől az egyoldalúságtól. Móricz ormánsági útja nagyon markánsan ott van azok között a tényezők között, amelyek az író utolsó éveiben nemcsak gyötrellemmel, hanem örömmel, feladattal-tevékenységgel: egy teljesebb élet gazdagságával ajándékozták meg.